

unchallenged. However, we see that other means of artistic expression are deeply rooted in the language of the people, so they are also used in historical works. After all, the people are the creators of historical traditions.

Concepts, in addition to the negative meaning, are variable, variegated, figurative. Such means of depiction are effectively used in Karakalpak historical works. However, whichever method of depiction we take, it is the result of reflection on the word, the metaphor, the artistic meaning, and it is compatible only if the method used is the only rational, effective way of expressing the thought. When used in the right place, at the right time, the metaphor of the word should have a different meaning and artistic character than its true meaning.

We can see from the texts in the historical songs that there is a situation in which the concepts of direct and indirect meaning coincide, and each of them is skillfully

used to reveal a separate historical picture.

Thus, the tropes, ie epithets, similes, metaphors, metonymy, synecdoche, prosopopeys in folk historical poems show that the mature and developed poetry in folk poetry is deeply rooted in the poetics of the art of writing.

In the poetics of historical poems, the appearance of the person or natural phenomenon is not limited to the figurative description, but the image depicts the descriptions and expressions of the people, as well as the internal content of social phenomena and art.

Conclusion: In short, Karakalpak historical songs is a genre that can live on its own. Only the basic features of true historical works will be preserved only in historical songs. Historical songs are born in the moment of rapid, eventual events and give the impression of social life.

Thus, in Karakalpak folklore it is expedient to recognize historical songs as genres.

References

1. Дәўқараев Н. Шығармаларының толық жыйнағы. 2-том. – Нөкіс: «Қарақалпақстан», 1977, 356-б.
2. Айымбетов К. Кожуров О. Қарақалпақ әдебиетінің түрлері // «Қарақалпақстан әдебиеті және өнері», 1939, №7.
3. Қарақалпақ халық қосықтары (Баспаға таярлаған Ә.Тәжімуратов). – Нөкіс: «Қарақалпақстан», 1965, 398-б.
4. Қарақалпақ фольклоры. V том. – Нөкіс: «Қарақалпақстан», 1980, 464-б.
5. Қожықбаев Ә. Тарихий қосықтар. – Нөкіс: «Қарақалпақстан», 1980, 56-б.
6. Тілеўмуратов М. Қарақалпақ поэзиясы – тарихий дерек. – Нөкіс: «Қарақалпақстан», 1994, 342-б.
7. Қанаатов Е. Қарақалпақ халық қосықтарының классификациясы. // Сборник материалов международной научно-практической онлайн-конференции «Литература и художественная культура тюркских народов в контексте Восток-Запад», Казань, 22–25 октября 2020, -С. 370.

Мақолада сак-массагетлар ва туркий халқлар пайдо бўлган даврлардаги қорақалпоқлар тарихи ҳақида маълумотлар берилган ва биринчи марта Тауелибай қорақалпоқлари томонидан ёзиб олинган тарихий қўшиқлар илмий муҳокамага тақдим этилган. Шунингдек, унда XIII асрдан бошлаб XX асрнинг 20-йилларига оид қорақалпоқ халқ тарихий қўшиқларининг жанри, мазмуни, тарихий аҳамияти ҳақида сўз боради. Мақолада тарихий қўшиқларнинг таснифи қисқача муҳокама қилинади ва уларнинг самарадорлигини оширишда тропларининг ўрни тўғрисида фикрлар билдирилади.

В статье представлена информация об истории каракалпаков в период возникновения сака-массагетов и тюркских народов, и впервые на научное обсуждение вынесены исторические песни, записанные у тауелибайских каракалпаков. Также говорится о жанре, содержании, исторической ценности и характере каракалпакских исторических песен с XIII по 20-е годы XX века. В статье кратко обсуждается классификация исторических песен и комментируется роль тропы в повышении эффективности исторических песен.

The article provides information on the history of the Karakalpak people in the period of the emergence of the Saka-Massaget and Turkic peoples, and for the first time the historical poems recorded among the Taulibay Karakalpaks were submitted for scientific discussion. There are also spoken about the genre, content, historical value and character of the historical songs of the Karakalpak people from the XIII century to the 20s of the XX century. The article briefly discusses the classification of historical songs and comments on the role of tropes in increasing the effectiveness of historical songs.

КЕҒИЛ АЙТЫҰ

(И.Юсуповтың «Кеґил айтыў» (Яхыт жеңгей қайтыс болғанда Жолмурза ағаға айтылған сөз дәретпеси мысалында)

С.Бауатдинова – филология илимлериниң кандидаты

Әжсинияз атындағы Нөкіс мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: «тағзия», жанр, фольклор, мақол, қўшиқ, ҳағтий-маиший қўшиқлар.

Ключевые слова: соболезнавания, жанр, фольклор, пословицы, песни, жизненные бытовые напевы.

Key words: condolences, genre, folklore, proverbs, songs, every day life songs.

Қарақалпақ халық аўызеки көркем әдебиеті оғанда бай жанрларына ийе болып, халық турмысы менен қарысып кеткен. Әсиресе, турмыс – салт жырлары жүде актив түрде халық турмысы хәм үрп-әдет дәстүрлері менен бирге жанлы өмир сүрип қиятыр. Той дәстүрлеріне байланыслы хәўжар, беташар жанрлары хәрекетте болса, өли мерекесінде жоқлаў, кеўил айтыў жанрлары хәрекетте болады. Халық турмысында, дәстүрінде хәр бир жанрдың келип шығыўы хәм атқаратуғын хызметлері бар. Кеўил айтыў- қарақалпақ фольклористикасында дыққаттан шетте қалып қиятырған жанр. Бул жөнінде фольклорист изертлеўши Т.Қанаатов: «Кеўиллик жанры хәм оның үлгилерин халық арасынан жыйнаў иси Қ.Айымбетовтан басқа фольклоршылар итибарынан тыс қалғаны себепли, бул мәселе қарақалпақ фольклортаныў тараўындағы хәзирге шекем тың болып тұрған машқалалар қатарына киреди» [1] деген пикирди дұрыс айтып өткен еди. Фольклорист Қ.Айымбетов «Халық даналығы»нда көплеген фольклор үлгилерин, жанрлық өзгешеликлерин анализ еткен.

«Аўыз әдебиетінің муң-шер жырларының бир түри «еситтирий» кеўил айтыў. (жубатыў) болып аталады...» Кеўил айтыўшы кеўил айтқанда халық нақыл-мақалларын толық пайдаланып отырады. Себеби, булар халық дәреткен тураклы таяр сөз үлгилери» [2] деп атап көрсетеди.

«Кеўил айтыў» дың жаңа әдебий формасы шайыр И.Юсуповтың дәретіўшилигинде бар. «Кеўил айтыў» (Яхыт жеңгей өлгенде Жолмурза ағаға айтылған сөз) [3] дәретпеси бары-жоғы еки куплеттен турады.

Еркек еки жерде жетим қалады
Бирінде мийирман анад өлгенде
Екинши жетимлик сонда болады
Өмирлик жолдасың – хаял өлгенде
Байтерек қартайса, нарт шығар ғаўлап,
Өмир деген дәрәя, тоқтаўсыз ағар,
Сен шүкир ет аға! Ғарры болмай-ақ.
Үш мәрте жетим қалғанларда бар [4]

Өне бойына жикленген туракласқан сөз дизбеклері сол дәрежеде мазмұнын кеңейтип, хәр бир адамның

кеўлиндеги сөзлериндей болып ағытылып түр. Тил илиминде тұрақласқан дизбеклер жүдә кең түрдеги фразеологизм, идеома, этикет, паремия сөзлерди өз ишине камтыйды. «Кеўил айтыў»да шайыр тәрәпинен пайдаланылған сөзлер фразеологизм сөзлерге жакын. Халық ишине терең синийи аркалы шайырдың бұл қосық қатарлары афоризм хәм хикметли сөзлерге айланған. Қосықтын жүзеге шығыўында түрмыс-салтқа байланыслы дәстүр себеп, этнографизм сүүретлеў куралы болған.

Шайыр халықтың этнографиясын көре отырып, ўақыяны фольклорлық мотивтен пайдаланып фольклоризм менен этнографизмди бир-бирине әбден байланыстырады. Бұл ұсыл шығарманың поэтикасын тереңлестірип ғана қоймай оның форма хәм мазмұнына да белгили дәрежеде тәсир еткен. Шығарма көлеминиң қысқалығы, мазмұнының кеңлиги оның тәсиршенлигин күшейткен. Шығарма поэтикасының фольклоризм менен этнографизм менен тығыз байланыслылығы халық поэзиясына жакынластырады.

Халық аўзындағы «кеўил айтыў» сөзлери, көбинесе, нақыл-мақал сөзлердиң формасында объектке алған жерине тийисли болған даналық пикирлерди жүпкерлестірип 2,4 қатарлар менен бериледи. Шайыр И.Юсуповтың «Кеўил айтыў»ында халық аўзында, фольклорда бар нақыл-мақалларға теклес бұл сөзлер көркемдилік қатнас жасай отырып қайтадан исленген.

Фольклордан синтезленген фольклоризм енди және фольклорға айланған. Фольклорлық мотивлерди миллий әдебиятқа алып кирип синтез қылыў – фольклоризм И.Юсупов дәретийшилигинде айрықша орын тутады.

«Кеўил айтыў» - фольклорлық мотивтен шебер пайдаланған дәретпе. «Кеўил айтыў» - түрмыс - салт жырларының бир түри болып, бүгинги күнге шекем халық түрмысында сақланып, даўам етип, жасап қиятырған жанр. «Кеўил айтыў» - дерлик барлық халықларда бар. Дәстүр бойынша қаза болған адамның шаңарағына барып, оның бала-шағасына, түўған-түўысканларына ағайинлери, қоңсылары дос-яранлары келип қайғысына шерик болып, жұбатып тәселле береди, кеўил айтады. «Кеўил айтыў» бұл инсанлардың бир-бирин қәдирлеп – қәстерлеўинен, мархұмға деген хүрметинен келип шыққан ең бийик адамгершилик нышанлары. Адамзаттың рўхый дүньясы соннан ибарат – олар шадлығын, қайғысын сөз аркалы жүзеге шығарып, сөз мәнилерин аңлап, сөзге рўхиятын, ой-пикирин, түйғыларын сезгилерин бәрин жәмлестірип бай ғәзийнеге айландыра алады.

Халқымыздың аўызеки әдебияты қатарынан орын алған ұсындай «кеўил айтыў» сөзлери - олардың даналығының тағы да бир көриниси.

Кеўил айтыўшы адам мархұмның кимлигине, байланыслы (ата, ана, перзент, өмирлик жолдас, түўыскан хәм т.б.) кеўиллик сөзлерин айтады. Бұл гендерлик тәлиймат пенен байланыслылығын көрсетеди. Айырым кеўил айтыўшы адамлар өмир хәм өлим саўдасына байланыслы хикметли сөзлерди даналық пенен өзлери ядынан шығарып айтады. Көпшилик кеўил айтыўшылар ұсындай айтылған (мысалы: шайыр И.Юсуповтың жоқарыда келтирилген «Кеўил айтыў»ы, ертеректе айтылған Мақтықұлының ямаса авторы белгисиз сөзге шешен басқа бир адамның айтқанынан пайдаланып) есте сақлап ямаса бұрыннан халық ишинде айтылып жүрген үлгилеринен пайдалана отырып кеўиллик сөзлерин айтады. Халық ишинде олардың төмендегише үлгилерин көремиз:

1. Қайырлы қаза болсын, ийманы жолдасы болсын.
2. Қайырлы қаза болсын, изи тойлар болсын.
3. Таканы таўсылған шығар, ийманын берсин.
4. Мархұмның ийманын берсин.
5. Ата менен ананың ғаррылығы жоқ,

Бұл ялғаншы дүньяның паяны жоқ.

6. Бәрше истин бар шарасы,
Сүм әжелдин жок шарасы.
7. Әжел хийле таптырмас,
Деми таўсылмай хешким қалмас,
Деми-қуниин болғаны шығар.
8. Ата деген- асқар таў,
Сүм өлим- адамға жаў,
Енди илаж жок шырағым,
Қалғанлар болсын аман-саў.
9. Ана деген алтын бесигиң,
Көкиреги ашыўлы кең есигиң,
Қалай тұрып қалай жаттың,
Билинбес еди кетигиң.
10. Нәресте – ол ушпақы, периште туўы бейиштиң бағына барады.
11. Ата-анасының басы аман болсын, бериўин жазбасын
12. Қудаға хәсилик етпең, буннан бетеринен сақласын.
13. Тирилик бар жерде, қаза да бар.
14. Баўыры пүтин адам жок.
15. Жаратылған өмири қысқа болып,
Жибересен енди оған ырза болып,
Алланың бұйрығына қайыл болып,
Баўырын күйиктен шилтер болып.
16. Өлмектиң изинен өлмек жок.
17. Аўқатта, ұйқыда, күлкіде ар жоқ,
Әжел наймытқа илаж жоқ.
18. Тас түскен жерине аўыр.
19. Ер азаматтың қайғысы,
Елли жылда да питпейди.
20. Ана өлип, қызы қалса,
Төсегиң шаң болмайды,
Ата өлип, бала қалса,
Жүги жолда қалмайды.
21. Ат орнын тай басар,
Орнында бар оналар.
22. Қайғы бұлты кетер,
Балаларың аман болып,
Бұл күнлер ұмыт болып,
Ұақты хошлық та жетер.
23. Жары жолда атын сүрникпесин,
Жары жолда жолдасың өлмесин.
24. Киминди оттан аларман,
Киминди сүўдан аларман,
Бендем меннен көрмесин.
25. Бұл – әжел алладан
Бұл – тәғдир алладан

- дегендей динге де байланыслы исеним сөзлеринен пайдаланып, тәғдирге тән бериўге тәселле, кеўиллик сөзлерин айтады. Аза тұтып отырған адам бұл сөзлерди еситип аз да болса түйинеди, тәғдир ислерине көне баслайды. Жоклаўшының психологиясына тәсир етиўши «кеўил айтыў» сөзлери әпиўайы емес. Олардың астарында қатлам-қатлам сөз мәнилері жатыр. Халық ишинде адамның түўылығы, басынан кеширетўын бұл дүньядағы өмири, өмирден кетийи барлығы тәғдиринде әўелден жазылған деген исеним хәм түсиник бар. Бұл адамзаттың тилсимли дүнья сырлары фольклорлық дәретпелер аркалы түрли жанрларда өз көринисин тапқан. Халық түрмысында басына түсип атырған мүсийбетлерден өзлерин алып шығыўда «кеўил айтыў» сөзлериниң ұлыўмаласқан мазмұнын қара сөз бенен де көркемлеп, әпсаналарға айландырып айтыў ұсыллары да бар:

«Көзи ашық (пәлкер) жасы әдеўирге барып қалған бир адамға,- Сенің әжелің сүўдан болады. Сүўдан абайлы болып жүр,-деп мәсләхәт берипти. Ол ақсақал жүдә сақланып, үйиниң алдындағы салмаға да жакынласпай жүрипти. Бир күни намазын оқыў ұшын дәрет алыўға қолына қуманың алып сыртқа шығыпты.

Дәрет алып болып, изине айланған Ұақтында абайсыздан дәрет алған сүўына аяғы тайып жығылыпты. Басы қолайсызлаў жерге тийип, сол жерде жаны шығып кетипти». «Әжел хийле таптырмас» – «кеўил айтыў» сөзинин мазмұны ұсылай баян етиледі. Бұл сөзлер бир канша тәселле берип, азалаўшыларды тынышландырады.

«Аўқатта, ұйқыда, күлкіде – үшеўинде ар жок» - деп айтылған сөзлерде де терең мазмұн бар. Адам биологиялық организм, тиришилик етиў ұшын ас-аўқат жеў керек, дем алыў керек. Кеўил айтыўшы аздағы ас батпай отырған адамға бұл жағдайды түсиндире отырып, тәселле береді. Пикирин жүкерлескен, тәсирли сөзлерге айландырып, аза түтыўшыларды әсте ақырын даўамлы өмир заңларына бойсындырып отырған. Қайғыға батқан адамға тәселле, ақыл беріў, кеўил айтыў арқалы онда рўхый мәдет пайда етеді. Көзине дүнья тар болып, хәтеки, енди өмир жоктай, қараңғылық- ғәплет басқан адамға жарық нұр беріп, ұмит оятып, өмирдің даўамлылығын ұқтырады. «Кеўил айтыў»-жоқары адамгершиликтің, мәдениеттің белгиси. Жәмийетте хәр бир адам қәдири жоқары дәрежеде хұрмет хәм иззетке ылайық түрде қатнас

жасалады. Хәзир «кеўил айтыўдың» рәсмий формасы да пайда болып, олар газеталар арқалы бирге ислескен кәсіпслері, жора-жолдаслары, жәмәт тәрәпинен жазба, қара сөзлер менен айтылады. Ел жұртқа танылған абырайлы адамлар, үлкен лаўазымлы шахслар дүньядан өткенде хұкімет басшылары тәрәпинен де мархұмның шаңарағына кеўил айтылады.

«Кеўил айтыў» жанрында дәретилген хәр бир қосық яки сөзлер образлы түрде мархұмның ким екенлигине байланыссы дәретилип гендерлік өзгешеліклерге ийе болады. Атаға, анаға, ер адамға, хаял адамға, жас адамға, өмирлик жолдасқа, нәрестеге байланыссы айтылатуғын поэтикалық мәни жүкленген сөзлер бир – биринен парк қылады, бир-биринен өзгешеленеді.

Тил илиминде болса «кеўил айтыў» сөзлерин этикет сөзлер қатарына жатқарады.

Фольклорлық дәрәтпелер мотивинде қарақалпақ әдебиятында жаңа форма болып дәретилген И.Юсуповтың «Кеўил айтыў» қарақалпақ халқының мәдениет нормалары жоқары, адамгершилик пазыйлеті, дүнья танымы кең, тарийхы терең, миллий өзіншеллікке ийе халық екенлигин көрсетип тур.

Әдебиятлар

1. Қанаатов Т. Кеўиллик. // ӨзРИАҚБ «Хабаршы» 2000 №5 82-85-б.
2. Айымбетов Қ. Халық даналығы. –Нөкис: «Қарақалпақстан», 1988, 19-20-б.
3. Юсупов И. Таңдамалы шығармалары үш томлық. II том. –Нөкис: «Билим», 2018, 288-б.

РЕЗЮМЕ

Мақолада қарақалпақ фольклорында «тағзия» жанрининг жанрий хусусиятлари ҳақида айтылған. Шоир И.Юсуповнинг янги адабий шаклда яратқан «Тағзия» асари талкинға олинған. «Тағзия» жанрининг аҳамияти, одамлар турмуши билан боғлиқлиги кенг ўрганилған.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются особенности жанра «соболезнования» в каракалпакском фольклоре. Приводится интерпретация произведения «Соболезнования», созданное поэтом И.Юсуповым в новой литературной форме, а также широко обсуждается важность жанра «соболезнования» и его связь с жизнью людей.

SUMMARY

The author of the article describes the features and peculiarities of the "condolences" genre in the Karakalpak folklore. The work "Condolences" created by the poet I. Yusupov in a new literary form is being interpreted. The importance of the "condolence" genre and its connection with people's lives is widely discussed.

ҚАХАРМАНЛЫҚ ДӘСТАНЛАРДЫҢ МАЗМУНЫ ХӘМ КӨРКЕМЛІК СЮЖЕТИНДЕ МИФЛИК МОТИВЛЕР ТИПОЛОГИЯСЫ

М.Есебаев - үлкен оқытушы

Әжсинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: достон, мифология, сюжет, ёлмағуз кампир, фольклор, образ, пайғамбар,

Ключевые слова: эпос, миф, сюжет, колдуня, фольклор, образ, мотив, профет, жиров, бахчи.

Key words: epos, myth, plot, witch, folklore, image, motive, holi saintd, syrow, baqsy, (national performers of folk works (eposes) in muicab instruments: ghobyz, dutar).

Қарақалпақ халық дәстанлары ұзақ тарийхый, мәдени экономикалық, социаллық турмыстың хәр түрли басқышларын ұзақ жыллар даўамында басып өтті. Усы дәуірде халық өзиниң ауызекі әдебиятын, өзиниң басынан өткен, ата-бабаларынан мийрас болып қалған эпослық шығармаларды өзиниң жасап турған дәуири менен байланыстырып, мазмұнын, идеясын, көркемлик жақтан байытып раўажландырып барды.

Алтай образын изертлеўши Л.П.Потановтың дурыс көрсеткеніндей, эпослардың ұқсас болыуының себеби олардың ерте заманда улыўма бир негизден келип шығуы, яғный олардың өткендеги тарийхы турмыстың бирлигинен келип шығуы болып табылады.

Түркий халықлардың этногенезин дүзген қәуимлер Ноғайлылар союзының дәуиринде өзлериниң тарийхый турмысының бир-бирине жақынлығы арқасында хәммесине ортақ фольклорлық шығармалар дәрәтилген. Соңынан бұл қәуимлердің тарийхый тәғдирлери айра түсип, булар өз алдына бөлинип, хәр қыйлы географиялық хәм этникалық жағдайда турмыс кешире баслаған дәуірде бурынғы ортақ фольклорлық шығармалар енди сол қәуимлердің турмыс тиришилигиниң жағдайларына сәйкес хәр қыйлы жағдайларда раўажланыўын даўам етти хәм ұсынған

сол шығармалардың түрли версиялары пайда болды. Бұл версиялар бизге өзбек, қазақ, алтай, башқұрт хәм т.б. редакция түринде жетип келди» [1].

Қарақалпақ эпосларының мазмұнында орын алатуғын гейпара мифлик элементлер ески мифологиялық тәсирден пайда болып, эпостың қурамына ажыралмас дәрежеде енисип кеткен. Көпшилик қарақалпақ дәстанларының мазмұнына сер салып қарасақ оның басланыўынан-ақ мифлик спатқа ийе болатуғынлығын байқаймыз. Дәстандағы тийкарғы ұқсаслықлар тийкарынан қахарманның туылыуы менен байланыссы болып келеді.

Белгили илимпаз Жаббар Эшонқуловтың көрсетиўинше «Алпамыс» дәстанында қахарман алыптың туылыуы илахий характерге ийе болып, бир нешше басқышлардан ибарат. Биринши: Алпамыс.- қахарман туылыўдан алдын оның ата-анасының перзентсизлик жағдайы. Бұл жағдай ең алды менен символлик мәниге ийе. Бұл бир тәрәпинен ананың нәсиллиги менен байланыссы қыялларының дәстан қатламында сакланып қалғанлығынан дерек берсе, Екинши: тәрәптен, хәкимиятты беккемлейтуғын, дағдарысқа ушыраған елди және де бирлестиретуғын жаңа әулад-жаңа қахарманның туылыуын аңлатады. Екинши: Қахарманның туылыуы илахий қараматлы